

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻՍՍ. ՄՈՌՇԵՂԵԱՆ ԵՐԻՐ ԳՐԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն.)

1739 Փետրուար 7ին Եղիա Պոլիս կը հասնի եւ Վեղարաւորներու մենաստանին մէջ կը բնակի: Հոս այնքան ցաւաշատ ու սրտմաշուք օրեր կ'ունենայ, որ համեմատելով զանոնք ուսական բանտարկութեան մէջ անցուցած օրերուն՝ վերջիններս աւելի քաղցր եւ դիւրակիր կը գտնէ: Հաւանական նաբար ճամբորդութեան միջոցին պաղ կ'առնու եւ հիւանդանալով Պոլսոյ մէջ կը ստիպուի մննել անկողին. եւ կերակուրն իր սենեակը կը բերուի: Իրեն եղած սպասարկութեան եւ կերակուրներու մասին կը անոնջէ եւ այն ոչ անիրաւաբար: Կը գրէ՝ «Չորեքշաբթ օրն յառաջին կէս աւուրն մննուկ մի բերեց առ յիս աման մի կերակուր եւ փոքրիկ փառչ մի զինի եւ ասաց, պարոն, ահայ քոյ բաժին կերակուրն, բայց զինին վասն կէս աւուր եւ վասն յերեկոյին վասն քոյ եւ զնաց, փառչն այն տանէր 200 կամ 250 դրամ, այն եւս կէսն ջուր խառնէյին, ես որ ոչ կարէյի ըմպել պաղ զինի, պարտ էր խառնել տաք ջուր, եթէ խառնէյի տաք ջուր դառնայր զինին ամպակ ջուր, վասն այս պատճառէս յաճախէր զհագն իմ եւ լինէյի անհանգիստ յամենայն ժամ: Կերակուրն որ բերէր մանուկն կէսօրէն 2. 3. ժամ անցած, նմանապէս յերեկոյին, նայեւս կերակուրն լինէր անհամ յոյժ, երբեմն յաղի, երբեմն անաղի, երբեմն հում, երբեմն կարի յոյժ եփած եւ տրորած... մանուկն որ բերէր զկերակուրն եւ զնէր յառաջն իմ այնքան յարագ յեւանէր ի դուրս որ ոչ ժամանէյի ասել թէ, տղայ, աղ բեր եւ կամ այլ ինչ որ հարկաւոր էր, նմանապէս ճրաքլումն երբեմն 2. ժամ եւ երբեմն 3. ժամ անցած զիշերէն բերէյին, բայց մին զիշեր, ոչ ճրաքլումն

եւ ոչ կերակուր բերին, այնպէս քաղցած եւ մութն մնացի մինչ ի լուս...» (Թղ. 73ա):

Նոյն տարւոյն Յունիս 15ին Մուշեղեան ինքզինքն հագիւ թէ քիչ մը կ'ազդուրուած կը զգայ կը թողու Պոլիս եւ կը մեկնի Թիֆլիս, ուր ինքզինքը միայն քանի մը հոգւոյ կը յայտնէ: Հոս ալ Վեղարաւորներէն լաւ ընդունելութիւն չի գտներ: Այս պատճառով քաղաքէս շուտով կը մեկնի եւ Նոյեմբեր 13ին կը հասնի Դաւրէժ, ուսկէ Խորասան եւ ապա 1740 Սեպտեմբեր 10ին կը ժամանէ Սպահան (Թղ. 81բ) եւ անկէ ալ կ'ուղեւորուի Զուղայ, ուր Յիսուսեան Հայրերու մօտ կ'իջեւանի եւ երկար ատեն կը կենայ Գաղղիա ղրկած իր նամակներուն պատասխանին յուսալից եւ ակնդէտ սպասելով (Թղ. 82ա եւ 87բ): Ի վերջոյ Բալուեցի Տէր Յովհաննէսի միջնորդութեամբ Զուղայի քալանթարէն «Ճամփուզիր» կը հանէ եւ Սպահան կ'անցնի, ասկէ ալ 1742ին մեկնելով դէպի Դաւրէժ: 1743 Յունվար 26ին կը հասնի քաղաքս (Թղ. 48ա եւ 64ա): Այս տեղ Վեղարաւորներու քով ձգած իր «քտուր»ը ետ կը պահանջէ եւ հագիւ մեծամեծ ջանքերով կը վերստանայ զայն, սակայն շատ վատթար վիճակի մէջ: Այս խնդիրը կարգի դնելէ յետոյ գաղղիական դեսպանէն կը խնդրէ նամակով մը, որ իրեն համար Սուլթանէն հրամանագիր մը հանէ, որպէս զի կարենայ հայրենիք դառնալ եւ վերջ տալ իր աստանդական ու արկածաշատ օրերուն՝ հոն հանգիստ ու խաղաղ ապրելով, սակայն յուսախաբ պիտի ըլլար, ինչպէս ապա պիտի տեսնուի: Եղիա հրամանագրի մը հարկը կը զգար, վասն զի Ֆրանսէ էր, դեսպան եղած էր եւ ունէր պարտատէրներ: Կարնոյ Բերովբէ վարդապետէն կը տեղեկանայ թէ սոյն հրամանագիրն իրեն կը զբոսնուի: Այն ատեն կեանքի վտանգով կը ձեռնարկէ հայրենիքի ճամբորդութեան:

Պարսկաստանի գեռ չձգած ամփոփենք հոս պարսկական հետեւեալ շատ կարեւոր յիշատակներն ալ:

Մաշատի մէջ Մուշեղեանի թշնամիները գաղտնի միջոցներով կը ջանան անոր արգելիք ըլլալ Նատիր շահին երթալու եւ մինչեւ անգամ վեհապետին հետ թղթակցելու: «այնքան դէտ եւ զգուշանային, որ յիմ սենեկի միջէն գրած թղթերնա գողանալ տային, տեսանէյին որ ոչ գտանիւր ի նոսա ըստ կարծեաց նոցա դարձեալ դարցուցանէին զթուղթն ի տեղէ յիւր, զի մի անկանիմ ի կարծիք եւ այնուհետեւ ամուր պահեմ» (թղ. 143բ): Թշնամիները կը յաջողին թէ Նատիր շահի եւ թէ շահ Թամազի կուսակիցներուն առջեւ զնշեալ կասկածաւոր եւ վտանգաւոր անձ մը ցոյց տալ, որովհետեւ շահ Թամազի աջակիցները կը համոզեն թէ Եղիա Նատիր շահի կողմն է եւ ինքն է որ պատճառ եղաւ Թամազի անկման: Իսկ Նատիր շահի կողմակիցները կը համոզեն թէ Եղիա շահ Թամազի բարեկամ է եւ անոր համար Եւրոպայէն եկած է, որպէս զի մօտէն անցուդարձն ըջօրէն ուսումնասիրէ եւ ապա Ֆրանկ թագաւորներուն մանրամասնօրէն հարկաւոր եղած զեկուցումները հաղորդէ Թամազի վրէժը լուծել կարենալու համար եւ թէ քանի Մուշեղեան կենդանի է Նատիր շահի գահը հաստատուն չէ: Այս երկասյրի պարագաներուն մէջ Տայեցին իր ծրագրին վրայ անշարժ կը կենայ եւ կուզէ ամէն զնով Նատիր շահին հետ տեսակցիլ¹: Մեծապէս կ'ուրախանայ, երբ կը լսէ թէ վերջինս Հնդկաստան ձգած է եւ մինչեւ անգամ խօսք կայ թէ Մաշատ պիտի այցելէ: Սակայն քիչ ետքը Թօխաթեցի Մարտիրոս եւ Ղազար («արուեստիւ ակնագործ») երկու ազգայիններու խորհրդին անսալով ոչ թէ միայն շահին երթալու, այլ եւ անոր գալըստեան սպասելու ծրագրէն կը հրաժարի: «Սախ թէ ոչ գառնայի ամենեւին կորուսանելոց էյին զիս, երկրորդն որ ոչ հաւատայի թէ շահն գալոց էր ի Մաշատ, երրորդն որ ոչ ունէյի ամենեւին կարու-

¹ Եղիա չքսեր թէ ինչու համար անպատճառ պստեսակցութիւնը կը հեռապնդէր:

ղութիւն, քանզի յաւուր միում կարիք եղեւ ինձ դրամ մինչ ի մին ապասի, որ լինի 200 դիան, ոչ ոք կամեցաւ տալ» (թղ. 144բ¹):

Վերոյիշեալ զոյգ ազգայիններու ընկերակցութեամբ Մուշեղեան կը ժամանէ Թեհերան, ուսկէ անոնք Թօխաթ կը մեկնին, իսկ ինքն ասկէ կ'երթայ Քազան եւ Սպահան², հուսկ յետոյ Դաւրէժ (թղ. 145բ): Հոս Գորեցի Չարչի Շահ Ղալին Եղեայի իգնատիոս եղբօրորդին կը թեւադրէ, որ առանց հօրեղբօրը սպասելու Կարին երթայ: Բնական է Եղիա ասոր կը հակառակի եւ իր ճամբորդութիւնը փութացնելով իգնատիոսի հետ Կարին կը մեկնի: Կարսի ու Հասանգալայի ուղղութեամբ ցուրտին ու ամէն ազգի նեղութիւններու ժուժկալելով 1745 Յունվար 5ին կը մտնէ Կարին³:

Հոս՝ որովհետեւ իր հայրենի օճախն ուրիշներու վարձու տրուած էր, կը բնակի այլուր՝ «գիմեցի առ դերձակ Յովսէփի դուստր Ալմասխաթունն, որոյ մայրն Ղանիմաթն բնակէր ընդ Ալմաս դստերն յիւր, որ էր իմ Գուհար մօրն քուրագիր» (թղ. 101բ):

Ուրախութեան ու ցաւի օր կ'ըլլայ Յունվար հինգը: Եղիա երկար տարիներէ ետքը կը տեսնէ իր երկրորդ հայրենիքն, Ղանիմաթ մօրքոյրն, մերձաւոր ազգական-

¹ Մաշատի մէջ Ամիրճան հայազգի իշխանը զեղեալ քաղաքին Ալիզուլի խանին կը մատնէ, որ զանիկա հրապարականախառ կ'ընէ (թղ. 144ա):

² Եղիա հանդիպած է նաեւ Ղազարին, ուր Դաւրէժեցի Լուլուճի Դանիէլի որդին Յարութիւն խաբէութեամբ Եղեայի զնեւ ուղած «մէկ լաւ թուանկ»ը ձեռք կ'անցնէ:

³ Դաւրէժէն մեկնած պահուն Մուշեղեանի վրայ լրտես կը կարգուին «ի Ռուստաց Թիֆլիսեցի Զիւսուանց Հասարթի որդի Յարութիւն, Թիֆլիսեցի յուղապէ Պետրոսի որդի Իսային եւ Թիֆլիսեցի Պապի որդի Ստեփանն» (թղ. 147ա): Ասոնք անոր կ'ընկերանան մինչեւ Ագուլիս, ուր անոր վրայ լրտես կը դրուի «ի կողմանէ Ֆրանկաց Ախալցխացի Օվաննէոսի որդի Յակոբ» որուն հետ կը հասնի Երեւան եւ հոն անապատին մէջ (Յովհաննէս Ստամպոլցի վարդապետին առաջնորդութեան ժամանակ) կ'իջեւանի (թղ. 147բ): Ասկէ Եղիա էջմիածին կ'այցելէ (թղ. 148բ): — Եղիա կը գրէ՝ «Փոքր մնաց թէ բքալից լեալ էյեաք ի սարն Սողանլու կոչեցեալ տեղոյն» (թղ. 146բ):

ներէն եւ մտերիմ բարեկամներէն մէկ քանին, սակայն չ'առնուր կարօտն իր գորովաշատ մօրն ու եղբայրներուն — անոնք սեւ հողին մէջ յաւիտենական քունը կը ննջէին: Նմանապէս չի կրնար իր Սարգիս եղբայրբարեկամին¹ հետ խօսակցիլ — նա եւս մեռած էր:

Կարնոյ մէջ Նղիա մինչդեռ Սամ միրզային (Պարսից թագաւորին որդւոյն) հետ զրեթէ ընտանեկան կեանք մը կը վարէ շատ կը տառապի «փափապաշտ»ներէ: Անոնցմէ ազատելու եւ գլխաւորաբար իր ծննդավայրը տեսնելու տենչէն մղուած Կարնէն ճամբայ կ'երէ դէպի Ղոտորջուր՝ «գնացի հայրենի յերկիրն իմ Ղոտորջուր առ ի տեսութիւն ընտանեացն համօրէն տան Դասպարանց ազգականացն իմոց» (Թղ. 107ա): Մայրենի հողը վրայ ալ խաղաղ ժամեր չ'ունենար. «անցուցի, կ'ըսէ, զկեանն իմ ի մէջ նեղութեան եւ թշուառութեան եւ քաղցած...» (Թղ. 107բ):

Մէկուկէս տարի հոս դեղերեղէն վերջ կը վերադառնայ Կարին, ուր ժառանգական եւ ուրիշ հաշուական խնդիրներու համար այլ եւ այլ մտատանջութիւններու եւ վշտերու կենթարկուի, մինչեւ անգամ բանտ ալ կը նետուի, բայց բարեբախտօրէն անկէ շուտով կ'ազատի: Շեխ Հապիպ Մահամատէն կ'իմանայ թէ իր կեանքին դէմ սառնօրէն դաւադրութիւն եւս կը նիւթուի, ուստի «իբրեւ լուայ, կ'ըսէ, զայս բանն ամենեւին կամեցայ զգուշութեամբ ամրացուցանել զիս, այնքան որ նստած սենեկիս դուռն միշտ գոցած պահէյի եւ լոյսն աշխարհիս տեսանէյի ի լուսամտէն» (Թղ. 108բ): Կարնոյ մէջ կրած իր բազմապիսի տառապանքներու մասին այսպէս կ'արտայայտուի «ԅամենայն տե-

ղեաց կիրն, զոր կրեցի ի թշնամեաց թրվօվք էյին, բայց այս քաղաքինս անթիւք էյին, ամենայն տեղաց ժամանակն կարճ էր, կարճօրէն չարչարեցայ, բայց աստ յերկար յոյժ. ըստ ժամանակին կշռէ, օվ երջանիկ ընթերցող, տես եւ յիմայ, քանզի 1745 Յունվարի 5 մօի յԵրզերում, քաղաքիս աստ մինչ ի ցայսօր, որ վերջացուցի է թիւն 1749 Փետրվարի 17, որոյ բովանդակն լինի չորս տարի լման եւ 42 օր» (Թղ. 108բ): Կը հալածուի իր իսկ բարեկամներէն եւ ազգականներէն եւ այս բնական է կու տայ Նղիայի սրտին հարուած մը խորամուխ եւ ցաւաշատ: Կը հալածուի իր զրբերուն համար, զորոնք վերը յիշուած Բերովէ վարդապետն այս կամ այն միջոցով իրեն կը սեպհականէ. Նղիա զրասէր էր եւ Բերովէին մտերիմ. արդ իր սիրելի զրբերէն իր մտերիմէն կը զրկուի: Կը տառապի իր գոյքերուն եւ դրամական հաշիւներուն պատճառաւ: Կը զրպարտուի եւ կը լքուի իբրեւ պարսկական լրտես (Թղ. 114բ—115բ): Ժածկաբար ու յայտնաբար կը հալածուի Հայերէ, Թրքերէ եւ կաթողիկէներէ (տես քիչ վերջ):

Այս հոգեւորական վշտերուն վրայ պէտք է յաւելուլ իր մարմնաւոր տառապանքները: Կը զրէ՝ «Ահայ մօտ երկու տարի յէ, որ զոյսն աշխարհի տեսանեմ ի պատուհանէն, քանզի 1747 Սեպտեմբերի 17 մօի շեխի տունն եւ մնացի այնպէս մինչ ի ցայսօր, որ է թիւն 1749 Մայիսի ինն նոր տօմարիւ, որ այս օրն վերջն արարի պատմութեանս, որքան որ մնալոց եմ ձեռին Աստուծոյ է, որքան որ մնամ անմուռնչ ոչինչ է, բայց յերբոր հարկն պահանջէ եւ կարօտիմ մարմնաւոր պարենից խնդրեմ իր ինչ ի պարտապանացն վասն աղքատօրէն կեւոյ առժամայն յարուցանեն ի վերայ իմ գնորագոյն դաւս... ոչ կամիմ եւ ոչ կարեմ յամենայն անձանքն զրել, բայց այս մէկ բանիւս արարից վերջ եւ բաւէ. որ այս տարի զատկի օրն մինչ ի երեք օր միայն ցամաք

¹ «Այս Սարգիս ամենայն տամբք քօչէն ի Համլի-նու եւ գան վասն բնակելւոյ յԵրզերում, որ եւ արուեստիւ ճոն էր եւ ես անգ աշակերտ էյի, ընդ նմայ հաստատեցաւ սէր ի միջի մերում, ըստ աշխարհական օրինօք բացի զմարմին ձեռացն իմ նայ ծծեց զարիւն իմ եւ նայ արար նոյնպէս եւ ես ծծեցի զարիւն նորա վասն հաստատելու եւսպայրութիւն մեր» (Թղ. 102բ):

հաց կերի, չունեցայ դրամ որ գնէյի կերակուր ի շուկայէն, եթէ լինի որ ունենամ, ես ոչ կարեմ յեղանել ի դուրս եւ ոչ դք ունիմ որ գնայ առ ի գնել եւ բերել, զի կերայց...» (Թղ. 118բ)։ Նա, որ ինքզինքը զրկած էր իր հանգստենէն իր անկողինն ուրիշն հրամցնելով ընկողմնելու համար եւ ինքը գոհացեր էր խշտիքով (Թղ. 19բ), նա, որ իր բերնի պատառն ընկերին տուած էր յօժարութեամբ¹, այսպիսի տառապանքներու կը մատնուի. նա, որ դեսպան եղած էր Գաղղիացիներու, որ մեծահարուստ ընտանիքի մը գործօն մէկ անդամն եղած էր, սեւ օրերու կը հանդիպի։ Տառապած է եւ կրած Մուշեղեանի մարմինը, բայց տառապած ու հիւժած է մանաւանդ հոգին։ Երջանկութեան շատ քիչ օրեր Եղիայի վեճակուած են։

Եղիայի ամբողջ կեանքը հալածանքի ու տառապանքի շրջան մը եղած է։ Հայերն զինքը կ'ատէին ըսելով թէ՛ «սայ պատճառ եղել որ Ռուստն մեր Հայոց Թագաւորութիւն չկարաց հաստատել, այլ եմ (եւ) կամին Ռուսք դարձեալ աշխատիլ զայտ բարութիւն առնել վասն մեր ազգին, բայց քանի որ սայ կենդանի յէ ոչ կարէ լինիլ, վասն այն կամիմք կորուցանել զգայ, որ յերբոր Ռուստն գայ, սայ ոչ խառնէ զգործն» (Թղ. 114բ, 143 ա եւ 151 ա)։ Ռուսերը կ'ուզեն զինքը «կորուսանել, զի մի գուցէ միաբանիմ ընդ արուցեալ Պարսից Նատրշահին եւ յարուցանեմ պատերազմ ընդդէմ նոցա» (Թղ. 142բ եւ 145 ա)։ Վրացիները զինքը կը նեղեն «թէ՛ եթէ ոչ յէի ես վաղուց Վախ-

¹ Այս հոգին ժառանգած էր իր ազգէն «արդ եկ եւ տես մեր յերկիրն գնայ յուր որ կամիս եւ յորժամ որ կամիս գտանես զորունս բաց, եթէ հասանես ի վերայ սեղանոյն եւ կամենաս՝ նստիլ ի հեռու բռնադատեն զքեզ եւ նստուցանեն առ սեղանաւն, ամենայն կողմանց հրաւիրեն ուտել զարդ գիմօք, ազնիւն ուտելեաց մատուցանեն եւ գնեն առաջի քոյ, աղաչեն, խնդրեն եւ բռնադատեն ճաշակել, վերջ սեղանոյն աղաչեն ներել, զի ոչ ունեցան ըստ արժանեացն քոց կերակուր եւ ոչ բժշկելի. մեհին ի քէն թէ յանկարծ պատահեցար եւ գտան անպատրաստ եւ այլ» (Թղ. 273 ա)։

տանկի որդիքն զօրօքն Ռուստաց եկեալ եւ մտեալ էյին ի Վրաց տուն եւ տիրեալ էյին յիւրեանց Թագաւորութեանն» (Թղ. 142բ)։ Թրքերը խոժոռ աչքերով կը նային անոր զինքը Պարսից լոտես համարելով (Թղ. 114բ)։ Պարսիկներէն կը նեղուի իբր կուսակից Նատր շահի եւ կամ շահ Թահմազի (Թղ. 143բ)։ «Փրանկ»ներն ընդդէմ էին Եղիայի վասն զի «երկնէյին թէ մի գուցէ վնասեմ ամենայն Ֆռանկաց խնդրելով զվրէժ ամենայն արարմանցն նոցա եւ այս երկիւղն ոչ էր ընդ վայր, քանզի Ծահուկցի Ղազար Կաթողիկոսն յարուցեալ շրջէր զգրուես մեծամեծացն զի հանիցեն յամենայն պատրիսն (լատին քահանաներն ու կրօնաւորները) ի յերկրէն Պարսից» (Թղ. 145 ա եւ 143 ա)։ Վեղարաւոր կրօնաւորներու անոր հասցուցած վշտերն արդէն տեսանք։ Կաթողիկէները զինքը կը տառապեցնեն, վասն զի կ'ըսեն «Մեզանէ դառցել է, Հայոց կամն դառուցած է» (Թղ. 114բ)։ Թողունք դեռ ուրիշ հալածանքներ ու տառապանքներ¹ ինչպէս եւ զրպարտութիւններ ու զրկումներ (համո. վերը)։ Այս ամէնուն առջեւ կարծես Եղիա կանգնած կը գոչէ «Աղաչեմ, արդ ասայ ինձ, այս ամենայն անձանքն որ անցին ի վերայ իմ սկսեալ 1724 թւէն մինչի ցայսօր ոչ է կար մարդոյ տեսել, մանաւանդ որ ես բնութեամբ տկար եմ քան զամենայն որդիս մարդկան եւ մարմնով նուվազ...»։ Բանդի տիրել է ինձ մեծ ձախտողութիւն չարապախտութիւն եւ թմրութիւն, այս երեք իրս աստուածակոյս կողմանէ է, քանզի ոչ է իմ ձեռին ստանալ յաջողութիւն, բարեբախտութիւն եւ յարիւրութիւն, որպէս այր դք որ կամենայ առնել (= յառնել) գիշերայն եւ աշխատիլ, բայց յերբ բանայ զաչն առ ի առնել տեսանէ խաւար, որ ոչ կարէ անչտին աշխատիլ հարկի դարձեալ յսկամայ ննջել, զկնի պահո միոջ բանայ զաչն, տեսանէ խաւար, ողորմելի այրն այն կարօտի

¹ Եղիայի տառապանքներու մէկ պատճառն ալ եղած է՝ «դեսպանութիւն Պարսից» (Թղ. 98բ)։

լուսոյ, ունի ջան յարիլ եւ աշխատիլ, բայց ոչ ունի լոյս, ոչ հրահան, ոչ կացքար, ոչ արերթ եւ ոչ ծծումբ, զի արասցէ լոյս հնարից, ոչ ձէթ, ոչ մում, զի լուցանիցէ զճրագայլուս, որով կարիցէ գործել. զինչ կարիցէ գործել, զինչ կարիցէ առնել ողորմելն այն. ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ միայն եւեթ հարկաւորի սպասել լուսոյ Տեառն, զի ծագիցէ լոյսն արեգական եւ ապայ թէ յարուցեալ յերանէ ի յանկողնոյ եւ սկսէ գործել, զինչ օգուտ է այնպիսոյն ջանն, ընդ վայր տապիւն մինչ է ի մէջ խաւարի: Նմանապէս զիմ գործն, մինչ սթափիմ ի ծանրութենէ առ ի գործել, բայց տեսանեմ որ ոչ յաջողի, դարձեալ թմրիմ եւ կամաւ զլորիմ, յաճախ արթնանամ, բայց յերբ տեսանեմ զխաւարն ձախորդութեան պատեալ զինեւ դարձեալ թուլանամ, կարօտիմ օգնութեան եւ յաջողութեան եւ բարեբախտութեան...: Ես որ ոչ ունիմ ի մարդկանէ բարեկամ եւ ոչ բարեբախտութիւն եւ յաջողութիւն ի Տեառնէ զեարդ եւ իւ իւր կարեմ գործել, որ ի զուր մեղարդէք զիս, կարծէք թէ ննջեմ, ոչ, թէպէտ զլորեալ եմ, բայց Աստուծով միշտ եմ ի արթնութեան...» (Թղ. 113բ—114բ):

Եղիայի սրտին ամէնէն խոր հարուածը կու տայ եւ իր ազգասիրական զգացումը մեծապէս կը ցնցէ սա զղարարութիւնն թէ նա իր ազգին ու հայրենիքին աղատութեան թշնամի է, մինչդեռ ինքն իսրայէլ Օրիի¹ հոգւով, թէեւ գործելակերպին մէջ բաւական տարբեր ուղղութեամբ, կ'աշխատէր գերութեան ճնշող լոյծը բեկանելու, մինչդեռ Եւրոպա ճամբորդութեան կարեւոր մէկ նպատակներէն մին ըրած էր իր ազգին անկախութեան հարցը², թէեւ այս տեսակետով պարագաներու հետեւանքով գրեթէ ար-

դիւնք մը չունենար կամ թէ պատմութիւնը կը մնայ անծանօթ. մինչդեռ հայկական աղատագրութեան շարժման յաջողութեան համար զբքեր գնելու ատեն եւ կամ զիրք գնելու պատրուակով սուր կը գնէր «զինուորին» համար (Թղ. 276բ): Այս այսպէս ըլլալով Մուշեղեան յուզուած կը ձայնէ «Անմիտ եւ անզգայ ազգն Հայոց հաւատալով յայտնի թշնամեացն յիւրեանց ոչ կամին մերձենալ առ յիս եւ կամ միաբանիլ ընդ իս, որ եմ ճշմարիտ եւ հաւատարիմ բարեկամն յիւրեանց» (Թղ. 115ա):

Եղիայի սրտին անբուժելի ծանր հարուածներ տուած եւ զկեցեցիչ ցաւեր պատճառած է Վեղարաւորներու եւ Ֆրանկներու վարմունքը: Զանոնք այնքան ջերմ սիրով սիրած էր, տասնուչորս տարեկանէն սկսած «մինչ ի քառասուն ամ» (Թղ. 281ա եւ Թղ. 293ա) ծառայած էր եւ սակայն իր այս գուրգուրանքի եւ անձնանուիրութեան փոխարէն Վեղարաւորներէ (եւ նաեւ «Ֆռանկիդ»ներէ) կ'ընդունէր իբր հատուցում միայն հալածանք ու վեշտ¹: Անոնք էին կ'ըսէ «որ ունեցած բարիքն իմ հանին յինէն... աշխար ամենայն թշնամի արարին ընդ իս, տունս աւերեցին, երեքտասան ամ ի բանտ պահեցին, ահայ մետասան ամ եղեւ որ տառապանօք կամ... ոչ ցաւիմ այնքան թէ զըկեցայ ես իմ բարեացն, այլ մեծապէս ցաւիմ զայն որ կորաւ ազգն իմ...» (Թղ. 259ա): Մինչ Եղիա մինչեւ իր Եւրոպա ճամբորդութեան վերջն ու Կարին ժամանումը Վեղարաւորներու ամէն ըրածին հանդուրժած էր, ալ ասկէ վերջ իր վարմունքն ու համոզումը կը փոխէ, իր սէրն ատելութեան կը փոխուի, իր զինին կը քացիւի:

Անկարող գործով անոնցմէ իր վրէժը լուծելու գրչի շարժումով անոնց վրայ նետելու տեղատարափ կ'իջեցնէ, զանոնք հրա-

¹ Հանդ. Ամ. 1927, էջ 128, ծն. 1 «առ Օրի» ուղղել՝ «Օրիի մասին»:

² Հմմտ. Թղ. 226ա, ուր Մուշեղեան կ'ըսէ թէ թէեւ ինքը Պարսկաստանի մէջ «Թագաւորի պէս» կ'ապրէր, սակայն «վասն օգտի» իր ազգին կը թողու փառք ու հանգիստ:

¹ Պէտք է ըսել թէ Մուշեղեան ժամանակ մը վայելած է Վազգէական կամ «Ֆռանկիդ»աց հովանաւորութիւնը (Թղ. 79ա):

պարսկանախառն կ'ընէ: Իր ծանօթ ամբողջ գրութիւններն անոնց դէմ ուղղուած են եւ այն կարելի է ըսել առանց փափկանկատութեան ու առանց սահմանի: Այնպէս կը թուի թէ իր այս գրութիւններով ուզած ըլլայ Ղազար Ճահկեցի կաթողիկոսին (տես վերը) քայլերուն հետեւիլ, այս է արտաքսել Վեղարաւորներն ու ընդհանրապէս լատին քարոզիչներն այն վայրերէն, ուր Հայը կը շնչէր: Գուցէ Մուշեղեան երբեմն երբեմն գիտամբ վեղարաւոր կրօնաւորներու հանդէպ տածած իր սէրն ու համակրանքը շեշտած ըլլայ, որպէս զի ետքէն անոնց դէմ գրած իր խօսքերն ընթերցողներու վրայ խորապէս ազդեն եւ անոնք հակակրութեամբ անոնց դէմ նային: Վեղարաւորները կը ներկայացնէ իբրեւ սպաշնորհ, արծաթասէր, շահախնդիր եւ անբարոյական: Կը հաստատէ թէ ոչ միայն Վեղարաւորներն, այլ ընդհանրապէս բոլոր «լատին»ները Հայերու հանդէպ գէշ վերաբերում ունեցած են, թէեւ անոնց երախտապարտ սիրտ մը պարտական էին: Իբրեւ սպաքոյց իր ըսածներու յառաջ կը բերէ քանի մը օրինակ, որոնք իր կեանքէն չեն — վասն զի իր մասին եղածներն արդէն ընդարձակօրէն իր գրութիւններու մէջ պատմած է — այլ ուրիշներու կը հային: Ահա լատին սոյն օրինակներէն: Թիֆլիսեցի Ներսէս Թարգմանչի պաշտօնով երկար ատեն Մարտիրոսի Անժ մօտի Գառաւորի մօտ Պարսկաստան կը ծառայէ եւ ասոր զոհունակութեան կ'արժանայ: Վերջինս անդամալոյծ կ'ըլլայ եւ Ներսէս ամէն կերպով զինքը կը հոգայ, ծախսեր կ'ընէ եւ հիւանդը կը ճամբէ Գաղղիա: Ապա հակառակ իր արդար պահանջքէն ոչ իր ծառայութեան եւ ոչ նպաստներուն փոխարէնը կը ստանայ (Թղ. 209 ա—209 բ): Օլթեցի Ասլան անուն այրի մը Վեղարաւորներու կը ծառայէ եւ առանց հատուցման կ'արտաքսուի (Թղ. 210 ա—210 բ): Կարապետ անունով մէկը քահանայապետին քահանայ դեսպանին չքաւորութեան ատեն օգնութեան կը հասնի եւ

չի ստանար փոխարէնը, որով կարենար հայրենիք դառնալ եւ Հոռմ «ի վանն Հայոց» չմնալ (Թղ. 210 բ): Երզրումցի Մարկոս Աթաերխանի մէջ կը մեռնի եւ իր եղբայրը Մելքիսէթ հոն կը փութայ տիրանալու Մարկոսի հարստութեան: Վեղարաւոր Հ. Փելեքս 15 թուման Մելքիսէթէն փոխ կ'առնուէ եւ սոյն գումարը կը մնայ անվճար (Թղ. 211 ա):

Չէ կարելի ստուգապէս ըսել թէ Նղիա ո'րքան իրաւունք ունի Վեղարաւորներու եւ ընդհանրապէս «Փրանկ»ներու դէմ այնքան դառնօրէն արտայայտուելու եւ թէ իր ըսածներուն ո'րչափ հաւատք ընծայելու է, քանի որ միայն իր գրութիւններէն չէ կարելի այս խնդիրներու լուծումը ստանալ, այլ պէտք է միւս կողմն ալ լսել եւ ահա հոս է որ բաց մը կ'ելլէ մեր առջեւ: Նղիայի մասին ընդգիմադիր կողմանէ եւ չեղոք անձէ մը վկայութիւն մը չունիմ, որով կարելի ըլլար դատաստան մը կազմել: Կրնայ ըլլալ, որ հակառակութեան պատճառներն երկկողմանի ըլլան: Բայց այժմէն իսկ կարելի է ըսել թէ Նղիայի խօսքերուն — մանաւանդ Վեղարաւորներու մասին ըսածներուն — պէտք է վերապահութեամբ մերձենալ, քանի որ գրգռուած սիրտ մը եւ լեզու մըն են, որ կ'արտայայտուին:

Ջարմանայի է Նղիայի սկզբան անդ Վեղարաւորներու հանդէպ բռնած այնքան մտերմական դիրքն ու անոնց հանդէպ ունեցած սէրը: Անոնց ի՞նչ բանը զինքն այնպէս դիւթած էր: Անոնց կրօնական համոզմունքն կամ հաւատքը թէ անոնց կրօնաւորական կեանքը: Կը միտիմ առաջինը հաստատելու: Նղիա «հաւատով եւ օրինօք «Փրանկ» էր. «Թէպէտ բազումք են ի մէջ ազգին մերոյ, որք կրեն անուն Փռանկի, բայց ոչ ոք, որպէս զիս, ոչ թէ միայն հաւատովն եւ օրինօքն նոցա էյի, այլ եւ վարուք եւ շարժմամբ, ծէսիւ եւ զգեստիւք, որ երբեք ոչ նմանէյի հայ ազգի, վասն այսորիկ ամենայն յերկիրն Պարսից ի Տաճկացն կոչէյին

ինձ Յիեռհիյեայ բէկ, ի Ֆռանկի ի Հայոց կոչվէյի Ֆռանկ Նղիայ» (Թղ. 98ա)¹: Նաբէն սակայն կրօնական այս համոզումն ալ կը տկարանայ իր քով (հմմտ. վերը):

Մուշեղեան բարեկազմ արտաքին ունեցած է² (Թղ. 9ա): Հասակն աւելի միջակ եղած (Թղ. 122ա): Տայքի ջուրն ու օդն իրեն ուժեղ կազմուածք մը տուած են, որով կրցած է տոկալ հիւանդութիւններու եւ շղթաներու: Արկածախնդիր աստանդական կեանքն անզոր եղած է իր ջղերը տկարացնելու, թէեւ երբեմն զանոնք չափազանց ցնցած է: Բանի մը անգամ հիւանդութենէ տառապած է ու Կարնոյ մէջ եւ անկէ յառաջ Պոլիս ցաւաշատ անքուն գիշերներու համբերած: Ռուսերէ տրուած մահադեղով թէեւ, չ'ըլլար կենազուրկ, սակայն իր վրայ կը մնայ հիւանդութիւն մը, որմէ ապաքինելու համար կը սկսի «մօր կաթն ըմպել» (Թղ. 144ա):

Ստիպուած հոս կը փակենք Նղիայի կեանքին պատմութիւնը: Դժբախտաբար մեզի չ'է հասած իր ազգային գործունէութեան յեակատար ու ճշգրիտ ծանօթութիւնը: Նմանապէս կ'անդիտանանք թէ՛ ուր, երբ եւ ի՞նչ պարագաներու տակ իր մահկանացուն կնքած ըլլայ:

(Շարունակելի:)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ի Ր Ա Ն Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՌԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Ծ Գ.

681 ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

(Շարունակութիւն:)

Գլուխ Ե.

Պատմական մաս զօրաշուքերու եւ ընդհարումներու:

1.

Մշոյ դաշտին կոհնները:

Լուկուլոս Մշոյ դաշտը մտնելէն վերջ միայն զգաց թէ ծանրապէս սխալած էր իւր բրած հաշիւներուն մէջ: Հայկական բարձրագաւառին յատուկ կլիմայական երեւոյթներուն ըստ բաւականի ծանօթութիւն չունենալն էր պատճառ իւր այս առաջին յուսախաբութեան. վասն զի երբ նա Կորդուաց երկրէն մեկնեցաւ՝ ամառուան խորքն էր արդէն, եւ տեղական արմախքը հասունցած էր հոն ամէն կողմ. մինչդեռ հոս, Մշոյ բարձրաւանդակին վրայ, — որ 500-600 մետր աւելի բարձր է քան Տիգրիսի դաշտագետիւնը¹, — տեսաւ որ ցորենը դեռ ատորացած իսկ չէր², — թէեւ Օգոստոս³ հնձոց ամիսը մօտ էր, — բարձրագաւառին վրայ տիրող գարնանային սաստիկ ցուրտերուն երեսէն³: Ահա այս պարագան նա նկատի առնուլ կրցած չէր, երբ բանակի համար ճամբու պաշարը հոգալ ստիպուած էր Կորդուաց երկրէն: Այս ձախող պատահարէն սակայն առանց ամենեւին շուարելու, կազմեց իւր բանակը, շարժեց գունդերն իրենց տեղերէն, խաղացուց զանոնք դաշտագետին խորերը, այն վստահութեամբ որ Հայք պիտի չտատամին իր վրայ յարձակիլ, որուն միայն նա տենչանօք կը սպասէր: Սակայն Հայք իրենց ամրացած գիւղերուն վրայ անշարժ կեցան, առանց

¹ Եղիա գրուած էր Վարդարանի կամ Պոսկիւնի ջերմեանդութեան եղբայրութեան (Թղ. 68բ):

² Հայերու նկատմամբ Եղիա կը հաստատէ թէ «Ազգն մեր զօրեղ է, յաղթանգամ, քսչ, գեղեցիկ եւ պարզ» (Թղ. 267բ):

¹ Կարբէ. անդ. էջ 17:

² Plut. Luc. c. 31.

³ Կատիոս Գիւն, գիրք 35, գլ. 4: